

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 8 Sayı: 38 Volume: 8 Issue: 38

Haziran 2015 June 2015

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

HZ. PEYGAMBER DÖNEMİ TOPLUMSAL DEĞİŞİMİN ÖNE ÇIKAN YÖNLERİ* OUT ASPECT FEATURED PROPHET MUHAMMED PERİOD OF SOCIAL HANGE

Fatih AÇIK**

Öz

Bu çalışmada, Hz. Peygamber dönemi yaşanan toplumsal değişimin öne çıkan bazı yönleri irdelenmeye çalışılmıştır. Bu dönemde yaşanan kapsamlı ve köklü değişimde tedricilik, temel bir prensip olarak değerlendirilmektedir. Tedrici yürütülen bu süreç, değişimin unsuru muhataplarla da istişare edilerek danışma-dayanışma kültürü geliştirilmiş, gönüllü ve istemli katılım sağlanmıştır.Hz. Peygamber dönemi yaşanan toplumsal değişimin merkezinde ise ilkesel olarak İslâm dini vardı. Kur'an, bu değişim sürecinin etkin ve yönlendirici faktörü olarak görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hz. Peygamber, toplumsal değişme, tedricilik, danışma kültürü, vahiy süreci, İslam Dini.

Abstract

In this study, some highlights aspects of the social changes in the period of the Prophet Muhammed has been studied. Comprehensive and fundamental changes taking place in this period, gradualism is regarded as a fundamental principle. This process carried out gradually, in consultation with the change of the elements of the consulting partner-developed culture of solidarity is provided volunteers and voluntary participation. Islam had in principle at the center of social changes in the period of the Prophet Muhammed. The Qur'an is considered effective in guiding this process of change and as a factor.

Keywords: Prophet Muhammed, social change, gradualness, consultations culture, the process of revelation, Islam.

Giriş

Değişme, belirli bir dönem içinde, toplumsal ve doğal yaşam ile insan tutum ve davranışlarında gerçekleşen farklılaşmayı tanımlamak için kullanılan bir kavramdır. Sosyolojik açıdan toplumsal değişme ise toplumun yapısını oluşturan unsurların ve bunları belirleyen kurumların tarihsel bir süreç içerisinde değişmesini kapsamaktadır. Bu değişmeler birey ve grupların davranışlarına yansımakta ve toplumsal norm ve değerlerin farklılaşmasına yol açmaktadır. Sosyal yapının mevcut birimlerindeki rollerin, kodların veya normların yapısı ve doğasındaki değişmeler de toplumsal değişme disiplini içerisinde değerlendirilmektedir (Smith, 1996: 47).

Değişme, hayatın sürekli bir kanunu, insanlık tarihinin bir geleneğidir. Zaman içinde her şey değişim geçirmekte ve bir önceki durumuna göre farklılaşmaktadır. Yunan filozofu Herakleitos da, her şeyin güçler arasındaki etkileşim ve yasalara (logos) göre bir değişim halinde olduğunu ifade etmiştir (Skirbekk ve Gilje, 2006: 27). Değişim, toplumlar içinde bir zorunluluktur. Toplumsal değişme, toplumun tabiatının bir gereği olduğu gibi toplumun bekası için de kaçınılmaz ve evrensel bir fenomendir. Toplumlar hiçbir zaman statik olmamışlardır. Bu nedenle devamlı hareket eden ve değişen bir varlık görünümündedirler (Kızılcılık, 2011: 152). " Toplum kaskatı bir kristal olmayıp, değişebilen ve sürekli olarak değişen bir organizma" dır (Marx, 2000: I, 17).Hiçbir birey veya toplumsal grup değişimden kaçınmaz. Toplumsal değişimin yönü ve boyutu, yönü ve sebepleri fark etmeksizin tüm toplumlarda görülür (Kızılcılık, 2011: 152, Okumuş, 2013: 136). Değişmeyen toplum görmek mümkün değildir. "Ne kadar geleneksel ve tutucu olursa olsun her toplum ve her kültür sürekli değişim içindedir (Fichter, 1996: 194)."Toplumda değişiklik göstermeyen,

* Bu makale, "İslâm Medeniyetinin Oluşum Sürecinin Göç ve Toplumsal Değişme İlişkisi Bağlamında İncelemesi (Hicret ve Endülüs Medeniyeti Tecrübesi)" isimli doktora tezimizden yararlanılarak oluşturulmuştur.

** Dr., e- posta: fatih310655@hotmail.com

durağan herhangi bir unsura rastlamak da mümkün değildir. Kùltürler, değerler, zihniyetler, ideolojiler, kurumlar, yapılar, sistemler değişim durumundadırlar(Kızılçelik, 2011: 152).

Toplumsal değişme kavramı ilerleme, kalkınma ve değişme kavramlarıyla yakından ilişkili bir şekilde kullanılmaktadır (Akkaya, 1979: 9). Bu kavramlarla ilişkili olmakla birlikte toplumsal değişme kavramı, anlam açısından önemli farklılıklar taşımaktadır. Öncelikle toplumsal değişme, bilimsel ve nesnel bir kavramdır. Bu yüzden iyilik, kötülük gibi herhangi bir değer yargısı taşımaz. Her türlü öznel durumu kapsayan evrensel ve nesnel bir terimdir(Kongar, 2012: 59). "Toplumsal değişme, toplumbilimin tüm dalları ile ilintilenen bir olgudur (Erkilet, 207: 10)."

Toplumsal yapıda ortaya çıkan değişikliklerin toplumsal değişim olarak tanımlanabilmesi için bu değişikliklerin kalıcı ve köklü olması gerekmektedir. Geçici ve yüzeysel değişiklikler toplumsal değişim kapsamına girmezler. Toplumda meydana gelen bir değişimi toplumsal değişim olarak niteleyebilmek için değişimin bir sürekliliğinin bulunması ve kollektif olması yani aile, cemaat, ekonomi gibi kalıcı birliklikleri ifade eden grup veya kurumlar temelinde ortaya çıkması gerekmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere toplumsal değişim, toplumun yapısını oluşturan sosyal ilişkiler ağının ve bunları belirleyen sosyal kurumların değişmesi olarak tanımlanabilir (Okumuş, 2013: 137). Ayrıca toplumsal değişmeyi "kùltür değişmeleri" şeklinde nitelendirmenin de eksik kalacağı gör÷lmektedir. Toplumsal değişme, kùltür değişmelerinin de yanında "yapısal ve işlevsel değişim" leri de kapsayabilmektedir (Günay, 2010: 31).

Toplumsal değişmede dinlerin, dini önder ve Peygamberlerin fonksiyonel rolleri söz konusudur. Peygamberler, içinde bulunmuş oldukları toplumda seçkin konumlarının olmasının yanında ilahi bir takdirle yetenekli ve donanımlı kılınan kişiler olarak kabul edilmektedirler. Bu özellikleri sebebiyle getirdikleri din ile beraber toplumda hızlı bir değişimin başlamasını sağlarlar ve belli bir zaman diliminde bu değişimi gerçekleştirirler (Tuğlu, 2001: 326).

Peygamberlik, dini terminolojinin en çok kullanılan kavramlarından biridir. Belli bir büyüklüğe sahip bütün kùltürlerde bu kavramın bir şekilde yer bulduğu gör÷lmektedir. Bu nedenle insanlık tarihindeki toplumsal değişimlerde peygamberlerin doğrudan birçok etkilerinin varlığı söz konusu olmuştur. Bu çerçeveden değerlendirildiğinde; Peygamberler insanlığın toplumsal ve kùltürel tarihine damgalarını vurmuş olan figürler olarak görünmektedirler(Toker, 2011: 28).

Weber, dinin sosyal değişme üzerindeki olumlu ya da olumsuz veya muhafazakâr yahut yaratıcı etki ve rollerini daha iyi aydınlatmak üzere, dini önderlerin bir tipolojisini çıkarmaya çalışmıştır. Bu kapsamda Weber, özellikle "peygamber" ve "rahip" tipleri üzerinde duruyor. Bunlardan rahip, aslında yerleşmiş ve işleyen bir sistemin parçasını oluşturmakta; bu bakımdan da onun esas fonksiyonu yaratıcılıktan ziyade kurumsallaşmış geleneksel bir düzenin devamına yönelmektedir. Buna karşılık, aristokrat ve okumuş insanlar içinden değil, bizzat halkın içinden çıkan geleneksel bir çevrede güçlü bir reformcu ve değişmeyi gerçekleştirme misyonu ile hareket eden Peygamberler, yeni ve orijinal dini tecrübesi ile yerleşmiş modelini değiştirme çabasıyla taraftarlarının geleneksel kùltürü ve toplumsal yapısı üzerinde köklü değişimlere yol açmaktadır (Günay, 2007: 42).

Weber'in terminolojisinde Peygamber, karizmatik liderliğin dini bir tezahürüdür. Karizma terimi, liderin insanlar üzerinde icra ettiği cazibe gücünü ifade etmektedir. Peygamber bu güç sayesinde taraftarları nezdinde reformcu bir zihniyet oluşturur. Böylece geleneksel bir çevrede dini liderin karizmatik etkisi reformcu bir kimlikle değişmeyi gerçekleştirecek bir fonksiyon icra eder. Peygamberler, toplumun genel hatlarını tamamlayıcı, talimat ve yön verici (normatif), ideolojik ve kùltürel anlamları topluma mal edici yönleriyle değişimlere kapı aralamışlardır(Tuğlu, 2001: 327). Ayrıca karizmatik bir kişilik olan Peygamber, getirdiği mesajı destekleyenlerle gerçekleştirdiği köklü değişimlerin yanında, karşı olanlarla girilen çatışma ortamıyla da toplumsal değişimi sağlamaktadır (Bilgin, 2005: 130).

Peygamber, insanların özel ihtiyaçlarını ve isteklerini gidermek üzere çalışma yürüten liderlerden farklı olarak, ruhsal bir yönlendirmeye daha genel ve toplum için temel önem taşıyan bir mesaj iletir. Yaşadığı dönemin eleştirisini yapar, yenilikçi ya da yanlış gördüğü mevcut toplum düzenini değiştirici ilkeler getirir. Kendi kabilesine veya kavmine seslenebileceği gibi, mesajını hayata geçirebileceği yeni bir toplum inşa eder. Weber'in deyimiyile "ideal tip" olarak Peygamber, yerleşik kutsal kurallar ışığında toplumu içinden eleştirir. Böylece, Peygamber'e ait bir görev olan ulûhiyeti tebliğ ihtiyacı, büyük toplumsal sonuçları olan bir olay olmaktadır (Çelik, 1996: 52).

Weber, Peygamberlerin toplumsal değişimdeki rollerini, büyük ıslahatçıların insanlık tarihi boyunca yaşanan değişimlerdeki etkilerinden ayrı tutmaktadır. Weber bu ayrımı; ıslahatçıların temelde yeni bir vahyi getirme ya da belli bir ilahi güç adına konuşma iddiasında bulunmamaları gerçeğine dayandırmaktadır (Toker, 2011: 30).

Peygamberlerin tebliğlerinde genel olarak toplumda yerleşik bütün kurum ve gelenekleri reddettiklerini söylemek mümkün görünmemektedir. Daha çok Peygamber'in getirmiş olduğu mesajla örtüşmeyen durumların eleştirisi söz konusudur. Bu sebeple Peygamberler, mevcut her şeyi kökten reddeden bir yaklaşımla değil de toplumun idealize edilebilecek geçmişinden kaynaklanan geleneksel normlara ve sembollere de dayanırlar. Bu durum onların toplumsal değişimdeki rollerini de güçlendirici ve kolaylaştırıcı bir unsur olmuştur (Çelik, 1996: 53).

Hız. Peygamber Dönemi Toplumsal Değişme

İslâm dini, Hız. Muhammed'in yirmi üç yıllık peygamberlik görevinden hareketle Medine'de Ashabı ile birlikte inşa ettiği medeniyette değişimin temel etkenidir. Atalarının geleneksel dinine ve dünya görüşüne karşı yeni bir inanç ve anlayışla ortaya çıkan İslâm dini, politeist bir inanç ve uygulamaların hâkim olduğu Mekke toplumunda şiddetli tepkilerle karşılaşmış, ama taraftar bulmakta da gecikmemiştir. Mekke'de putperestlerin özellikle aristokrat sınıfın bu yeni dine ve taraftarlarına karşı baskı ve şiddetle karşılık vermeleri sonucunda Hız. Peygamber ve ashabı Medine'ye hicret etmiş ve İslâm dini orada genişleme imkânı bulmuştur. Hicret sonrası Hız. Peygamber önderliğinde on yıllık mücadele sadece Hicaz yöresinin değil, hemen hemen bütün Arabistan'ın yeni dini, sosyo-kültürel, ekonomik ve siyasal oluşumun etki alanına girmesi ile sonuçlanmıştır. Bu bağlamda Arabistan'da köklü bir toplumsal değişimin gerçekleştiği görülmektedir. Bu değişim, dini, sosyal, kültürel, siyasal, ekonomik, ahlâki, hukuki bütün alanlarda etkili olmuştur (Okumuş, 2013: 137, Günay, 2007: 41-52).

Medine'de, daha önce monoteist bir inanç ekseninde Mekke'de temelleri atılan yeni bir toplum inşa edilmiştir. Bunun için öncelikle Müslüman insanlar arasında kardeşlik sözleşmesi ile anlamlı bir bütünlük kurulmuş sonrasında ise toplumun diğer erkleri de dâhil edilerek yazılı bir anayasa ile toplumsal uzlaşma ve düzen sağlanmıştır. İslâmî kültür ve öğretilerin sürekliliği için küçük grup yapıları, uzlaşmanın esas alındığı büyük toplum yapısına kavuşturulmuştur. Dini, sosyal prensiplerin süreklilik arz etmesi için bu şekilde büyük toplum yapılarının hedeflenmesi kaçınılmazdı (Bilgiseven, 1986: 196). Medine dönemi gerçekleşen toplumsal değişim ve dönüşüm, ayrı ayrı yerlerde yaşayan küçük kabile ve cemaatlerin ümmet çatısı altında toplanması ile başlamıştır.

Hız. Peygamber'in hicreti sonrası Medine, kendi içerisinde önemli köklü değişimler yaşarken, Medine dışındaki Müslümanların da buraya hicret etmeleri teşvik ediliyordu. Bu yönlendirmeler ile Medine'ye hicret, adeta dini bir zorunluluk gibi algılanmıştır. Mekke'nin fethine kadarki süreçte Arap Yarımadası'nın farklı yerlerinden Müslüman olan insanlar Medine'ye göç ettiler. Farklı kabile ve soylara mensup bu insanlar Medine'de ümmet çatısı altında bütünleşerek tek bir siyasal ve idari yapıda birleşmişlerdir. Kabilelerin farklılığı ve halkların çeşitliliği, kabile ve soy ırkçılığını da yavaş yavaş etkisizleştirmiştir. Aynı zamanda bu teşvik, Müslümanları bir araya getirip güçlendirme, dinlerini daha rahat bir ortamda öğretme ve yaşatma amaçları yanında, bedevilerin yerleşik hale getirilmesi ve medenileştirilmesi aşamalarını da içeriyordu (Akyüz, 2007: 200). Böylece dışarıdan buraya yerleşen insanlar da toplumsal değişimin bir faktörü haline geliyorlardı. Bu husus, din eksenli bir toplumsal değişim yaşanan Medine'de, değişimde egemen rolün Müslümanlar olmasında da etkili olmuştur.

Hız. Peygamber'in gerçekleştirmiş olduğu sosyal değişimin temel doktrinini insanların varoluşsal eşitliği ilkesi oluşturmakta idi. Bu ilkeyi veda hutbesinde; "Ey insanlar, hepinizin atası birdir, kimsenin kimseye üstünlüğü yoktur, üstünlük kişinin kendi çabası ile gerçekleşen takvadadır " (Beyhakî, 2003: VII, 125) şeklinde ifade etmiştir. Kabileler ve soylar arası eşitlik, kadın ve erkeğin hak ve sorumluluklar çerçevesinde eşitliği, bireysel değerlerin ön plana çıkarılması, toplumsal değişimdeki öz nitelikleri oluşturuyordu. Sosyal değişimin temel ilkeleri evrensel değerlere sahipti. Nitekim Medine döneminin önemli savaşlarından biri olan Hendek savaşında Hız. Peygamber, acem¹ olan Selman-ı Farisi'nin görüşünü benimsemiştir. Bunu yapmakla insanların zihnindeki Arap ve acem yani ben ve öteki anlayışı yeniden yorumlanmış, bunun yerine evrensel bir ölçü hedeflenmiştir. Bu prensibe göre insan olmaları sebebiyle bütün herkesin eşitliği ve saygınlığı anlayışı egemen kılınmaya çalışılmıştır (İbn Hişam, 1985: III, 311).

Hicret hareketi ile Medine merkezli başlayan sosyal değişim, İslâmiyet'in "cahiliye dönemi" diye adlandırdığı bir devirden medeniyet dönemine geçişin bir ifadesi olmuştur. Bu toplumsal değişimi, sözlü kültüre dayalı kabile düzeninden kitâbi kültüre dayalı toplum yapısına, şehir medeniyetine bir geçiş olarak tanımlamak da mümkündür. Yaşanan bu sosyal değişimler ile İslâm ümmetinin/milletinin ve toplumunun ana dokusu da oluşturulmuştur. Hicret sonrası yaşanan bu toplumsal değişim mevcut toplumun sosyo-kültürel dinamikleri dikkate alınarak tedricilik esasına göre planlı ve programlı bir şekilde yapılmıştır (Okumuş, 2007: 329).

¹Bilindiği üzere o günün toplumunda Arap soyundan olmayanlara acem denirdi.

Toplumsal Değişme ve Tedricilik Esası

Hız. Peygamber dönemi yaşanan toplumsal değişimin önemli hususlarından birinin de değişimde tedricilik esası olduğu görülmektedir. Bu prensibin uygulanması ile çok önemli sosyal değişimler toplumsal krizlere sebebiyet verilmeden gerçekleştirilmiştir.

Toplumsal değişimin belirleyici etkeni Kur'an'ın inişi tedricilik esasına dayalı olarak yirmi üç yıl gibi bir sürede tamamlanmıştır. Kur'an'da bu durum şu ayetlerle ifade edilmiştir;

"Hem o vahyi, insanların zihinlerine sindire sindire okuman için zaman zaman gelen Kur'an dersleri halinde indirdik" (İsra 17/106). "Kur'an yeri ve göğü yaratan Allah tarafından peyderpey indirilmiştir" (Taha 20/4) "İnkâr edenler: Kur'an ona bir defada topluca indirilmeli değil miydi? Dediler. Biz onu senin kalbine iyice yerleştirmek için böyle (parça parça indirdik) yaptık ve onu ayet ayet ayırarak okuduk." (Furkan 25/32)

Toplumsal değişimin en önemli şartlarından biri de o toplumun tüm durumlarını dikkate almaktır. Kur'an'ın nüzul sürecinde de başta Müslümanlar olmak üzere muhatap toplumun seviyesi ve durumu dikkate alınmıştır. Bu yüzden Kur'an, toptan bir anda değil, yirmi üç senede toplumun seviyesine, ihtiyaçlarına, anlayışlarına ve değişimdeki durumlarına göre peyderpey inmiştir. Böylece toplum, ilk defa karşılaştıkları kurallarla bir anda baş başa kalmamıştır. Parça parça inen Kur'an ayetleri değişim sürecinin her seviyesinde etkili olmuştur (Halis, 2012: 49).

Kur'an'ın, Hız. Peygamber'e tedricen indirilmesi toplumun hem teori hem de pratik anlamda yetiştirilmesi hedefi olarak yorumlanmıştır. Muhataplarının önemli bir kısmının bedeviler olduğu düşünüldüğünde bu insanların bir anda karşılarında buldukları bir kitabın yaşamın her ünitesini baştan sona yeniden dizayn edecek kural ve kanunlarını bir anda hazmetmeleri olanaksız gibi gözükmektedir (Mevdudi, 1997: 83). Ayrıca Kur'an, tedricilik esasına dayalı olmaksızın birden nazil olsaydı, Müslüman olan kimseler Kur'an'ın hüküm ve kuralları ile İslâm'ın başlangıcında topluca muhatap olacaklardı. Örneğin Müslümanlar sayıca ve güç bakımından çok zayıf oldukları ilk dönemde cihat emri ile sorumlu tutulacaklardı. Fakat Kur'an peyderpey indirildiği ve muhatapların içselleştirme sürecine dikkat edildiği için bu tür olumsuzluklarla karşılaşmadığı gibi Kur'an'ın inzal süreciyle beraber Müslümanlar güçlenmiştir (Halis, 2012: 58).

Hız. Peygamber, toplumsal sorunlarda getirmiş olduğu Kur'anî çözümleri çok uygulamalarla değil, uzun bir sürece yaygın şekilde gerçekleştirmiştir. İhtiyaç duyulan sosyal çözümlerin zamanından evvel veya sonra uygulanması ideal neticelerin alınmasını güçleştirecektir. Bu yönüyle değerlendirildiğinde tedrici üslup, ihtiva ettiği kavramsal anlamın aksine toplumsal değişime ivme kazandıran bir etkiye sahip olduğu görülmektedir.

Toplumsal değişimi öngören kural ve kanunlar, bireylerin ve toplumların içselleştirmesi neticesinde süreklilik kazanır. Bundan dolayıdır ki Hız. Peygamber, özellikle o günkü toplumun hayat tarzı haline gelmiş yanlış uygulamaları, alışkanlıkları, âdetleri ve gelenekleri ortadan kaldırıp, onların yerine yeni toplum düzeninin kurallarını yerleştirirken tedrici bir yol takip etmiştir. Örneğin, İslâm'ın ilk tebliğ ve tesis döneminde faizin bütünüyle yasaklanması on beş yıl kadar bir süre almış, önce Mekke'de insanlara artarak geri dönsün diye verilen borç paraların Allah katında artmayacağı buyrulmuş (Rum, 30/39), sonra Medine'de faizi yasaklayan ayetler gelmiş, bütün faizli uygulamaların kaldırılması ise Veda Haccı'nda gerçekleşmiştir. Hız. Peygamber, bir yandan faizi bu şekilde kaldırırken, diğer yandan eski düzene alternatif yeni ekonomik sistemini kurmuştur.

Hız. Peygamber, köklü sosyal değişimleri gerçekleştirmezden önce toplumda kamu vicdanını bu değişimlere hazır hale getirmeyi hedeflediği görülmüştür. Zina ve fuhşun yasaklanması bu esasın öngörüsü ile belli zaman aralıklarında gelen ayetlerle gerçekleşmiştir. İçki yasağı da on yıla yakın bir zaman almış ve dört aşamada gerçekleşmiştir. Toplum refleksleri eğitici faktörlerle uyarılarak değişim için hazırlanıyor ve bir kanun uygulamaya konulmadan, emir ve yasak gelmeden önce insanlar o kanun, emir veya yasağı bekler hale geliyorlardı. Tesettür emrinin uygulamasında ve içkinin yasaklanmasında bu durumu görmek mümkündür.

Değişim sürecinde öncelikle Allah'a, meleklerle, kitaplara, peygamberlere, ahiret gününe vs. iman esasları ile ilgili konular üzerinde durulduğu görülmektedir. Tedrici bir olgunlaşma ve içselleştirme süreci sonrasında ise ibadetlerle ilgili meseleler gündeme gelmeye başlamıştır. İbadetlerle ilgili hususlar da tedrici bir yöntemle uygulanmıştır. Örneğin namaz ibadeti, ilk önce Mekke'de sabah ve akşam olmak üzere iki vakit olarak meşru kılınmıştır. (İsra 17/78, Müzzemmil 73/1-4, Alak 96/9-10, Enam 6/72 vb.) Günümüzdeki şekliyle beş vakit namaz kılınması ise Miraç gecesinde emredilmiştir. Oruç ve zekât ibadetleri ise namaz ibadetinden daha sonra emredilmiştir. (Saka, yt: 147)

Oruç ibadetinin farz kılınmasında da aynı tedrici metodu görmek mümkündür. Hz. Peygamber, Medine'ye hicret ettikten sonra Aşure gününde ve her aydan üç gün olmak üzere oruç tutulmaktaydı. Daha sonraki zamanlardaysa bu günkü şekliyle uygulanan Ramazan orucu tutulmaya başlandı. (Saka, yt: 147)

Zekât ibadetinin uygulanmaya başlaması da toplumda bedeni bazı ibadetlerin yerleşmesi sonrası tedrici bir üslupla olmuştur. İslam'ın Mekke döneminde zekât ibadeti ilk önceleri sadaka ve infak şeklinde uygulanmış, Medine döneminde ise bu günkü anlamında zekât ibadeti tam olarak uygulanmaya başlamıştır. (Saka, yt: 147, Ala 87/14, İbrahim 14/31)

Hz. Peygamber'in sosyal değişimde uyguladığı tedricilik metodun önemli özelliklerinden biri de, detaydan değil esastan başlamasıdır. Önce birey bazlı inanç gönüllere sağlam bir şekilde yerleştikten sonra yavaş yavaş pratik prensipler uygulanmaya başlamıştır. Altyapı hazırlığı olarak da tanımlanabilecek bu safha da atalarından tevarüs eden yanlışlar bir anda yasaklanmamış, öncelik namaz, oruç, zekât gibi ibadetlerin emriyle ve hayata geçirilmesiyle başlamıştır. Yasaklama öncesi yapılagelen yanlışlara alternatif doğrular sunulmuş ve vicdanlar değişime hazır hale gelince de yeni düzene ait kurallar vazedilmiştir (Saka, 2001: 69).

Hz. Peygamber'in sosyal değişimde tedriciliği esas alan metodunun bir diğer özelliği de, değişimi ve uygulaması kolay olan konulardan daha zora doğru kademeli bir değişimin gerçekleştirilmesidir. Bireye ve topluma zor gelecek konular tedrici bir sürece bırakılmış ve öncelik kolaylığı olan konulara verilmiştir. Örneğin zekât ibadetinin ilk emredildiği dönemlerde Hz. Peygamber zekât memurlarına, yaşlı, kusurlu ve yaşlı küçük hayvanların alınması ve halkın gözünden ayırmadığı seçkin hayvanların alınmaması talimatını vermiştir. Yine farklı bir zamanda bir grup insan Hz. Peygamber'e gelerek; "ya Râsûlullah bizler Müslüman olmak istiyoruz. Fakat bize zekât ve cihat çok zor gelmektedir. Bizi bunlardan muaf tutarsan Müslüman oluruz" demişler, Hz. Peygamber de onlara; " siz şimdi İslâm'a girin, uygulayabildiğinizi yapın, diğerlerini de siz isteyerek yaparsınız" demiş ve onların Müslüman olmalarını sağlamıştır (Saka, 2001: 71).

Hz. Peygamber, bir taraftan bütün temel sosyal kurumlarda köklü değişimler gerçekleştirmiş, diğer taraftan da değiştirilmesini ve kaldırılmasını gerekli gördüğünün dışında İslâm öncesi zamanlardan beri uygulanagelen bir takım adet ve geleneklerin devam ettirilmesine izin vermiştir (Okumuş, 2007: 330-331). Böylece insanların yeni sosyal düzene uyumları kolaylaştırılmıştır. Bunun yanında eski Arap toplumunun bazı uygulamaları tashih edilerek yeniden düzenlenmiş ve sosyal akışkanlığa paralel bir strateji ile devam ettirilmiştir. Örneğin İslâm öncesi kavim merkezli bir yaşamın önceliği olan asabiyet gibi davranışlar kümesi tadil edilerek sıla-i rahim düşüncesine bağlanmıştır. İslâm dininden önce Arapların namazı farklı bir tarzda da olsa bildikleri, oruç tuttıkları bilinmektedir. İslâm dini ile birlikte bu önemli iki ibadet vahiyle vaz edildi, sünnetle de detayı belirlendi. Bir ibadet biçimi olarak secdeetme, kurban kesme, mübarek mekânları ziyaret etme gibi uygulamaların datadil edilerek devam ettirildiği görülmektedir (Bilgin, 2005: 136).

Toplumsal Değişme ve Danışma Müessesesi

Medine'ye hicretle birlikte Müslümanlar burada yeni bir toplumsal örgütlenme sürecine girdiler. Mekke'de bireysel tabanlı eğitici ve yetiştirici bir yöntem üzere hareket etmek durumunda kalan Hz. Peygamber Medine'de öncelikli olarak toplumsal örgütlenmeyi, sonrasında da siyasi ve idari örgütlenmeyi gerçekleştirmiştir (Akyüz, 2007: 197). Mekke'deki bireysel tabanlı hareket Medine'de fertleri yeni bir toplum oluşturmaya doğru götürmüştür. Çünkü tek başına yetki ve sorumluluklarla donatılan birey, bir üst birliğin yani toplumun da üyesi olma bilincine erişecektir. Bireysel tabanlı hareketten yeni bir toplumsal birlikteliğe geçişte doğal bir sonuç olarak meşveret ve şura ihtiyacı belirlemiştir Aydın, 1992: 101).

Hz. Peygamber sosyal değişim sürecinde alınacak kararları, icraat ve uygulamaları Kur'an'ın da emriyle (Ali İmran 3/159, Şura 42/38) yakın çevresi ile istişare ederek yapmıştır. Katılımcılığı esas alan bu yaklaşımla insanlar değişime gönüllü ve istekli bir şekilde taraftar olmuşlardır. Kendisine vahiy nazil olmasına rağmen Hz. Peygamber'in işlerini danışarak yürütmesi, kendini ifade edebilen bireylerin omuzunda özgür bir toplum inşa etmeyi hedeflediği şeklinde değerlendirilmiştir. "Onların işleri aralarında meşveret iledir" (Şura 42/38) prensibi esas alınmış ve tarihin çok erken döneminde günümüzün ifadesiyle katılımcı demokrasi denebilecek bir yönetim modeli hayata geçirilmeye çalışılmıştır (Erkol, 2011: 19).

Hz. Peygamber, sosyal düzeni inşa ederken danışma müessesini hayata geçirmiş, vahiy dışındaki konularda çevresindeki Müslümanların görüşlerini alarak hareket etmiş, çoğunluğun görüşünü benimsemese de ona tabi olmuştur. Bedir savaşında en yakın kuyuyu karargâh yapmayı çevresindekilerle yaptığı istişare sonucu belirlemiş ve bir sahabenin teklifini kabul ederek karargâhı oraya kurmuştur. Uhud savaşında arkadaşlarıyla yaptığı istişare sonucunda kendi görüşüne aykırı olan Medine dışında meydan savaşı yapılması kararına tabi olmuştur (İbn Hişam, 1985: III, 83).

Uhud savaşı, Hz. Peygamber dönemi istişare kültürünün önemini göstermesi açısından önemli bir olaydır. Bu savaş öncesi Hz. Peygamber yakın çevresi ile savaşın nasıl yapılacağı hususunda meşverette

bulunmuş ve Medine’de kalıp savunma savaşı yapılması yönünde fikir beyan etmiştir. Ancak çoğunluğun Medine dışında saha savaşı yapma fikri üzerine onların görüşlerini benimsemiştir. Meşveret sonucu alınan bu karar neticesinde savaşta Müslümanlar kısmen de olsa yenilgiye uğramışlardır. Bu savaş sonrası inen ayetlerde yenilgiye uğranmış olmasına rağmen meşverete devam edilmesi emredilmiştir. “İnsanlara yumuşak davranman da Allah’ın merhametinin eseridir. Eğer katı yürekli, kaba biri olsaydın, insanlar senin etrafından dağılıverirdi. Öyleyse onların kusurlarını affet, onlar için mağfiret dile ve işleri onlarla müşavere et (danış)! Bir kere de azmettin mi, yalnız Allah’a tevekkül et! Allah muhakkak ki Kendisine dayanıp güvenenleri sever” (Ali İmran 3/159).Ayette “danış” anlamında kullanılan “şâvir” kelimesi, müşavere mastarından türemiş emir kipidir. Sözlükte müşavere arı kovanından bal almak, danışıp görüş almak, işaret almak gibi anlamlara gelir ve aynı kökten olan şûra ile eş anlamlıdır. İsim olarak şûra ise toplanıp görüş alış verişinde bulunan cemaat anlamına gelir. Bu ayet ile Hz. Peygamber’in şahsında tüm İslâm toplumuna özellikle de yöneticilere şûra ve meşveret esas emredilmiştir (Karaman vd., 2012: I, 700, 701). Hz. Peygamber buradaki davranışı ile ideal bir toplum inşa ederken Kur’an’ın da emri danışma kültürünün örneğini kendi şahsında göstermiştir (Köksal, 2007: III-IV, 492).

Danışma kültürü sayesinde Uhud savaşında yaşanan sıkıntılar gibi birçok olumsuz durumda, sorunlar toplumsal bir krize dönüşmeden kolayca çözümlenmiştir. Kişisel inisiyatiflerle hareket edilmesi durumunda ayrılıkların ve bölünmelerin yaşanması kuvvetle muhtemel olan birçok hadise de tam tersi olmuş ve kenetlenme, dayanışma kültürünün arttığı gözlemlenmiştir.

Toplumda danışma kültürünün, şuranın ve meşveretin egemen olmasıyla dayanışma ve kenetlenme kültürü de gelişmiştir. Çünkü danışma kültürü doğal olarak beraberinde dayanışma kültürünü de getirmiştir. Danışma ve dayanışma kültürü birbirlerini tamamlayan unsurlardır. Güven ortamının ve toplumsal bilincin güçlenmesiyle danışma ve dayanışma bilinci de gelişir. Sağlam temellere dayalı bir toplum yapısı gücünü bu unsurlardan alır. Bu nedenle Hz. Peygamber, inşa ettiği toplumda bu noktaya oldukça önem vermiş ve Müslüman toplumu her hangi bir organı acıdığında bu acıyı tüm beden hissettiği tek bir vücut şeklinde tanımlamıştır (Buhari, Edeb 27, Kara, 2007: 467).

Hz. Peygamber’in meşveret esaslı yönetim anlayışıyla Medine dönemi toplumsal değişim sürecinde, birlik ve bütünlük duygusu Müslümanlar da hâkim olmuştur. Böylece sosyal değişimin her safhasında toplumun tüm bireyleri Hz. Peygamber’in devamlı yanında olmuş ve Onu her konuda desteklemişlerdir.

Toplumsal Değişme ve Devam Eden Vahiy Süreci

Kur’an’ın Hz. Peygamber’in peygamberlik hayatı süresince yirmi üç yıllık bir zaman diliminde tedricilik esasına dayalı bir şekilde indirildiği daha önce ifade edilmişti. Bu süreçle ilgili tarihi veriler ışığında bir değerlendirme yapılacak olursa şunlar ifade edilebilir; Mekke’de Hz. Peygamber’in doğumunun 41. Yılında ramazan ayının on yedinci günü nazil olmaya başlayan Kur’an, hicretin onuncu senesi, doğumunun 63. yılında veda haccında tamamlanmıştır. Vahyin başlangıcı ile sona ermesi arasındaki süre yaklaşık 23 yıldır. “...İşte bugün sizin dininizi kemâle erdirdim ve üzerinizdeki nimetimi tamamladım. Sizin için din olarak İslâm’ı seçtim...”(Maide, 5/3) ayetinden sonra artık hüküm icra eden başka ayet nazil olmamıştır. Hz. Peygamber’in Mekke hayatı yaklaşık on üç yıllık bir süreçtir. Bu dönemde inen mekkî² ayetler Kur’an’ın yaklaşık % 70-75 ini oluşturmaktadır. Medine hayatı ise yaklaşık on yıldır ve burada da Kur’an’ın geri kalan % 25-30 luk kısmı indirilmiştir.³

Kur’an’ın indiriliş süreci ile yaşanan toplumsal değişim beraberce olmuştur. Sürecin yönlendirici etkin faktörü Kur’an, değişimin hiçbir safhasını boş bırakmamıştır. Bu nedenle Kur’an’ın indiriliş sürecinde Müslümanların bireysel ve toplumsal hayatta karşılaştıkları hadiselerin ayetlerin iniş sebeplerinde etkili olduğu görülmektedir (Hamidullah, 2011: 697-701). Cuma namazı esnasında gelen bir ticaret kervanı sebebiyle Müslümanların mescidi terk etmeleri ve kervana koşmaları sebebiyle uyarılmaları (Cuma 62/2), Hz. Peygamber’in önüne geçilmesini, O’nun yanında sesin yükseltilmesini ve O’na uzaktan çağırılmasını yasaklayan Hucurat süresindeki ayetler (Hucurat 49/5), Mekke fethini gizlice Mekkelilere haber vermek için mektup gönderen Hâtip b. Belta isimli sahabenin yaptığı bu davranış üzerine gönderilen ayetlerle Hz. Peygamber’in uyarılması (Mümtehine 60/1-3) ve Uhud’da kendilerine emredilen yerden ayrılan Müslümanları uyaran Ali İmran süresindeki ayetler (Ali İmran 3/152-153)yaşanan hadiselerin ayetlerin iniş sebeplerindeki etkisineörnek olarak verilebilir(Halis, 2012: 72).

² Tefsir ve usul âlimlerinin çoğu hicretten önce nazil olan ayetleri mekkî, hicretten sonrakileri de medenî ayetler şeklinde tanımlamıştır. Mekke’de inen ayetlere mekkî, Medine’de inen ayetlere medenî diyenler de vardır. Bk.: Yusuf Şevki Yavuz, Abdurrahman Çetin, “Âyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. IV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, s. 243, İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989, ss. 59-60

³ Yaygın görüşe göre surelerin seksen altısı mekkî, yirmi sekizi medenîdir. Mekkî surelerin içinde medenî, medenî surelerin içinde de mekkî ayetlerin olması mümkündür. Bk.: Abdülhamit Birşik, “Sure”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXVII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, s.538, Hanefi Palabıyık, “Hz. Peygamber’in Devlet Kurma Faaliyetleri (Tarihi Arka Plan ve Teşri Açısından)”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 17, 2002, s. 95.

Mekke dönemi Müslümanların siyasi ve sosyal durumları ile Medine'ye hicret sonrası durumları arasında önemli farklar vardır. Mekke'de bireysel tabanlı, ancak küçük bir hareket oluşturabilen Müslümanlar, Medine'de güçlü bir toplum ve devlet yapısına kavuştular. Bu nedenle Mekke'de karşılaşılan hadiseler ile Medine'de karşılaşılan hadiseler farklılık göstermekteydi. Sosyal değişimin etkin unsuru vahiy süreci de bu farklılığa göre konu ve hükümlerde değişiklik göstermiş ve mekkî ayetler- medeni ayetler ayrımı ortaya çıkmıştır.

Kur'an'ın Mekke döneminde nazil olan ayetleri iman ve teslimiyete dair mesajları içermektedir. Bu ayetler çok yalın, keskin, çarpıcı, etkileyici ve ikna edici tarzda gelmiştir (Ünver, 25.8.13).Çünkü Mekke'de değişim daha çok inanç ve ahlak sahasındaydı. Hz. Peygamber'in tebliği de bu alanlarda yoğunlaşmıştı. Sosyal değişimi etkileyecek tarz teşri hükümleri mekkî ayetlerde çok az bir yere sahipti (Palabıyık, 2002: 95).Mekkî ayetlerde, olumsuz tavır ve davranışlarının reddedilmesi, ahlâkî meziyetlere özendirilmesi, sabrın tavsiye edilmesi, nefsin, malın, aklın, namusun ve dinin korunması şeklinde özetlenebilecek temel ve genel teşri esaslarından söz edilmiştir (Ünver, 25.8.13).

Yaklaşık on üç yıl süren bu dönemin ardından başlayan Medine döneminde nazil olan ayetler ise Müslümanların hicretle kavuştukları yerleşik düzene paralel tondadır. Vahiy artık bu dönemde sosyal içeriği ağırlıklı olarak gelmektedir. Yeni bir toplumun oluşması için gereken prensipler hicretten sonra ayetlere konu olmaya başlamıştır. Sosyal düzeni ve toplumsal bütünlüğü sağlama, rol ve statüleri belirleme, sosyal ahlâkî ilişkileri düzenleme ön plandadır. Mekke döneminde temelleri atılan inanç esasları doğrultusunda sosyal organizmalar yeniden inşa ediliyor, vahyin gölgesinde yeni bir değişim yaşanıyordu. Böylece inanç değerleri ile donatılmış bir bireyin bu doğrultuda rahatça yaşayabileceği sosyal yapı da gerçekleştirilmiş oluyordu (Aydın, 1992: 108). Vahiy süreci ile paralel gerçekleşen bu toplumsal değişimde, siyasi, sivil ve sosyal haklar ve ilkeler İslâm medeniyetinin çekirdeğini oluşturmuştur (Bilgiseven, 1985: 196).

Hız. Peygamber döneminden itibaren İslâm medeniyetinin düşünce ve eylemleri Kur'an ve Sünnet ekseninde şekillenmiştir. Kur'an ve Sünnet, yeni oluşum ve yorumların temel referansı olduğu gibi değişimlerde denetim aracı olma konumunu da korumuştur. İslâm medeniyetini oluşturan Müslüman toplumların uyması gerekli kanun ve ölçüler dini kurullarla tanzim edilmiştir. Toplumların temel kurumları olan siyasi, askeri, ahlâkî, iktisadi vb. tüm kurumlar da Kur'an ve Sünnet esaslarına göre şekillenmiştir (Kazıcı, 2010: 40, Sarıçam, 2010: 34-35).

Sonuç ve Değerlendirme

Tarihi süreç içerisinde dini önder ve Peygamberler önemli toplumsal değişimlerde aktif rol almışlardır. Peygamberler, "karizmatik" ve "kutsal" kişilikleri ve de yeni- orijinal dini tecrübeleri ile toplumun yerleşmiş geleneksel kültürü ve sosyal yapısı üzerinde köklü değişimler gerçekleştirmişlerdir. Peygamberlerin gönderiliş gayeleri olan tebliğ ve irşat görevi, toplumun sosyo-kültürel yapısında değişimi zorunlu kılmaktadır. Peygamberler, başta devlet olmak üzere aile, eğitim, hukuk, dini hayat ve daha birçok sosyal yapıyı yeniden inşa etmişler/etmeye çalışmışlardır.

Getirmiş olduğu yeni ve orijinal dini tecrübelerle köklü toplumsal değişimleri gerçekleştiren Peygamberler arasında ilk sırada Hz. Muhammed'i saymak yerinde olacaktır. O'nun döneminde inşa edilen ilk İslam toplumunun kuruluş süreci toplumsal yapı itibarıyla kabilecilik sistemine dayalı Mekke'de başladı. Bu değişim ve dönüşüm mesajı ilk günden itibaren Mekkeli müşriklerin, kabilelerin farklı seviyelerdeki tepkileriyle karşılaştı. Bazı kabileler Hz. Peygamber'in bu değişim mesajına karşı sert veya orta dereceli muhalefet sergilerken, bazı kabileler ise tüm fertleri iman etmese de bu mesaja muhalefet etmeyip, pasif veya aktif O'nun yanında yer aldılar. Mekke'de ilk dönemde çok sert bir direnişle karşılaşan Müslümanlar burada toplumsal bir varlık gösteremediler. 13 yıllık bir mücadele sonrası Medine'ye gerçekleştirilen hicret sonrası İslam toplumunun da inşa süreci yeni bir döneme girmiştir.

Medine'de Müslümanların göç etmesiyle birlikte yeni bir değişim süreci başlamıştır. Din eksenli gerçekleşen bu değişim sürecinde toplumun, dini, sosyal, kültürel, iktisadi ve idari yapısı büyük oranda değişime uğramıştır. Ağırlıklı olarak politeist bir dini inanca sahip toplum, İslamlaşma sürecine girmiş ve bu eksenle sosyal yapı yeniden inşa edilmiştir. Yaşanan bu köklü değişim Medine ile sınırlı kalmamış, Arap yarımadasının tümünde etkili olmuştur. Tedricilik esaslı yürütülen bu değişimler, değişimin unsuru muhataplarla da istişare edilerek danışma-dayanışma kültürü geliştirilmiştir.

Hız. Peygamber liderliğinde kısa bir dönemde gerçekleşen toplumsal değişimde İslâm dini, hem bir inanç ve ibadet sistemi olarak hem de yeni oluşan bir toplumun temel unsuru olarak yer almıştır. Kur'an, toplumsal değişimin her safhasında etkin bir biçimde görülmektedir.

KAYNAKÇA

AKKAYA, Taylan (1979). *Göç ve Değişim*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 2573.

- AKYÜZ, Vecdi (2007). Yaman (ed.), Ahmet; *Cahiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed*, (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri, 13-15 Nisan 2007, Konya), Ankara: Fecr yayınları, ss. 187-238.
- APAK, Adem (2007). "Hz. Peygamber'in (Sav) Hicret Sonrası Medine'de Örnek Toplum Oluşturma Adımları Üzerine", *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu*, Mahfuz Söylemez (hızl.), Çorum: İslami İlimler Dergisi Yayınları, s. 315-324.
- AYDIN, Mustafa (1992). *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenmesi*, İstanbul: Pinar Yayınları.
- BEYHAKİ, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali (2003). *el-Cami li Şuabi'l-İman*, 1. Baskı, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd.
- BİLGİN, Vejdî (2005). "Cahiliyeden İslam'a Geçiş: Tebliğ ve Sosyal Akışkanlık", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 14, sy. 1, ss. 123-142.
- BİLGİSEVEN, Amiran Kurtkan (1985). *Din Sosyolojisi*, İstanbul: Filiz Kitabevi.
- BİRİŞİK, Abdülhamit (2009). "Sure", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXVII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- CERRAHOĞLU, İsmail (1989). *Tefsir Usulü*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- ÇELİK, Celalettin (1996). *Kur'an'da Toplumsal Değişme*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- ERKİLET, Alev (2007). *Toplumsal Yapı ve Değişme Kuramları*, Ankara: Hece Yayınları.
- ERKOL, Ahmet (2011). "Tarihi Süreçte Müslümanlarda Birey İktidar İlişkilerine Dair Bir Değerlendirme", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* -www.e-sarkiyat.com- ISSN: 1308-9633 sy. VI, Kasım, ss. 12-26.
- ERŞAHİN, Seyfettin - Sarıçam, İbrahim (2010). *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 2. Baskı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- FİCHTER, Joseph (1996). *Sosyoloji Nedir*; Nilgün Çelebi (Çev.), Ankara: Attila Kitabevi.
- GÜNAY, Ünver (2010). *Din Sosyolojisi*, 9. Baskı, İstanbul: İnsan Yayınları.
- ; "Değişimin Sosyolojik Boyutu Bağlamında Toplumsal Değişme ve İslamiyet İlişkileri", *Çağımızda Sosyal Değişme ve İslam, 2002 Yılı Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, ss. 41-52.
- HALİS, Zeki (2012). "İlk Müslümanlar Bağlamında Tencimu'l Kur'an", *İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 2, Ekim, ss. 53-86.
- HAMİDULLAH, Muhammed (2011). *İslâm Peygamberi Hayatı ve Eserleri*, Mehmet Yazgan (Çev.), İstanbul: Beyan Yayınları.
- İBN HİŞAM (1985). *İslam Tarihi Siret-i İbn-i Hişam Tercemesi*, Hasan Ege (Çev.), İstanbul: Kahraman Yayınları.
- KARA, Seyfullah (2007). "Hz. Muhammed'in Oluşturmayı Hedeflediği Toplumun Bazı Sosyal Temel İlkeleri", *Hz. Muhammed Ve Evrensel Mesajı Sempozyumu*, Mahfuz Söylemez (hızl.), Çorum: İslami İlimler Dergisi Yayınları, ss. 443-468.
- KARAMAN, Hayreddin vd. (2012). *Kur'an Yolu, Türkçe Meal ve Tefsir*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- KAZICI, Ziya (2010). *İslâm medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 8. Baskı, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, No: 191.
- KIZILÇELİK, Sezgin (2011). "Türkiye'deki Sosyal Değişme Olgusuna Batı Sosyolojisinin Değişme Teorileri Dışında Bakmak ya da Kemal Tahir ve Baykan Sezer'den Hareketle Yeni Bir Sosyal Değişme Teorisi İnşa Etmek", *Değişim Sosyolojisi Dünyada ve Türkiye'de Toplumsal Değişme*, Ertan Eğribel- Ufuk Özcan (Ed.), İstanbul: Kitabevi.
- KONGAR, Emre (2012). *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, 16. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- KÖKSAL, M. Asım (2007). *İslam Tarihi*, Hz. Muhammed ve İslamiyet, Ömer Çetinkaya vd. (ed.), İzmir: Işık Yayınları.
- MARX, Karl (2000). *Kapital Kapitalist Üretimin Eleştirel Bir Tahlili*, Alaattin Bilgi (Çev.), 6. Baskı, Ankara: Sol yayınları.
- MEVDUDİ, Ebu'l-A'la (1997). *Kur'an-ı Nasıl Anlayalım*, Bekir Karlığa (Çev.), İstanbul: İşaret Yayınları.
- OKUMUŞ, Ejder (2013). "Toplumsal Değişim ve Din", *Din Sosyolojisi*, Mehmet Bayyigit (ed.), Konya: Palet Yayınları.
- ; "Hz. Muhammed ve Toplumsal Değişim", *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu*, Mahfuz Söylemez (hızl.), Çorum: İslami İlimler Dergisi Yayınları, 2007, ss. 325-338.
- PALABIYIK, Hanefi (2002). "Hz. Peygamber'in Devlet Kurma Faaliyetleri (Tarihi Arka plan ve Teşri Açısından)", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 17, ss. 99-126.
- SAKA, Şevki (2001). "İnsanı Aydınlatmada Tedrici Metodun Önemi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 42, sy. 1, ss. 59-76.
- ; SAKA, Şevki (yt.). *Kur'an'ı Kerim'in Davet Metodu*, Ankara: Seha Neşriyat.
- SKİRBEKK, Gunnar, GİLJE, Nils (2006). *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, Emrah Akbaş, Şule Mutlu (Çev.), İstanbul: Kesit Yayınları.
- SMİTH, Anthony D. (1996). *Toplumsal Değişme Anlayışı: İşlevselci Toplumsal Değişme kuramının Bir Eleştirisi*, Ülgen Oksay (Çev.), Ankara: Gündoğan Yayınları.
- TOKER, İhsan (2011). "Sosyolojik Bakış Açılarında Peygamberlik", *Islamic University Europe, Journal of Islamic Research*, ss. 28-38.
- TUĞLU, Nuri (2001). "Hz. Muhammed'in Arap Toplumunda Meydana Getirdiği Değişim: Medine Örneği- 4", *Kutlu Doğum Sempozyumu*, Isparta, 19-20 Nisan, ss. 321-348.
- ÜNVER, Mustafa; "Kur'an-ı Mekki- Medeni Diye Anlamak", *Yeni Ümit Dergisi*, <http://www.yeniumit.com.tr/konular/detay/Kur'ani-mekki---medeni-ile-anlamak>, 25.8.13
- YAVUZ, Yusuf Şevki- ÇETİN, Abdurrahman (1991). "Âyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. IV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.